

Вељко Зековић

ПЕРИОД ИЛЕГАЛНОГ РАДА ПАРТИЈСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ
НА ПОДРУЧЈУ ОКРУЖНОГ КОМИТЕТА КПЈ НИКШИЋ ОД
ЈУНА 1942. ДО МАЈА 1943. ГОДИНЕ *

Желио бих у почетку да напоменем да ово излагање о илегалном раду партијске организације на подручју Округног комитета Никшић (обухватао је срезове: никшићки, шавнички и херцегновски) од маја 1942. до маја 1943. године, односно до капитулације Италије, може да има искључиво карактер једног сјећања. И то из два основна разлога: прво, што сам веома мало користио документацију о догађајима из тог периода рата, уколико она постоји у Црној Гори, и друго, што сам више желио да изнесем нека своја запажања и утиске о атмосфери, односу снага, о људима, па и о политичким и другим условима рада партијске организације. Сем тога, треба и то да кажем, неке оцјене о тим догађајима са којима се не слажем тјерале су ме на то. Надам се, међутим, да ће и овакав материјал моћи да користи Историјском институту СР Црне Горе, односно радницима који се баве истраживањима наше новије прошлости. Разумије се, уз сву опрезност, сјећање, послије више од тридесет година, без обзира колико је дубоко урезано у наше памћење, ишчезава и блиједи, па, према томе, носи са собом и многе опасности да се буде неизбјежно непотпун и недоречен. Свједочења учесника у тим догађајима могу бити драгоцјена, утолико прије што нам недостају елементарни партијски документи из тог периода, што је и разумљиво с обзиром на услове под којима се радило. По моме мишљењу, било би веома корисно ако се не би остало само на овом симпозијуму, на овој, јединој консултацији. Неке спорне оцјене, досад изречене о тим догађајима, биле би сигурно свеобухватније и потпуније разјашњене, ако бисмо дискусију о догађајима из 1942.—1943. год. наставили, укључујући још шири круг људи, поготову учесника у тим догађајима.

* Саопштење на Симпозијуму који је Историјски институт СР Црне Горе у Титограду организовао у децембру 1972. године.

Окружни комитет Никшић, бар колико је мени познато. први пут је обавијештен почетком јуна 1942. год., у селу Брезнима, у Пиви, гдје су се наше главне снаге које су одступале за Босну тада налазиле, да треба да се врати на илегални рад, у позадину непријатеља. Од чланова Окружног комитета који су бирани на Окружној конференцији Партије у октобру 1941., у Горњем Пољу, у присуству друга Блажа Јовановића, организационог секретара Покрајинског комитета, који су тада били присутни у Брезнима и који су одређени да се врате и раде у Окружном комитету, били су: Данило Бојовић, организациони секретар, Војо Николић, Вјера Ковачевић секретар Окружног комитета СКОЈ-а, Голуб Тадић и ја, као политички секретар¹. Воју Ковачевићу, такође члану ОК-а, Сава Ковачевић и Вељко Мићуновић саопштили су у Бањанима, приликом повлачења наших снага за Босну, да треба да се врати с неким друговима на рад, у Грахово.

На мјесним конференцијама у Грахову и Херцег-Новом, у октобру 1941. год., у присуству тадашњег секретара Окружног комитета Никшић и члана ПК КПЈ за Црну Гору и Боку Радоја Дакића, бирани су за чланове Окружног комитета Сава², Павле³ и Војо Ковачевић, односно Никола Ђурковић, Саво Илић, и Крето Црногорчевић. Дакле, непосредно последије Окружне конференције у Горњем Пољу. Постоје о томе записници са Треће и Четврте конференције одржане на Грахову — Бијела Гора, крајем октобра 1941. године, као и записник са сједнице Мјесног комитета Херцег-Нови, која је одржана 23. и 24. октобра 1941. године на Врбињи⁴. Чињеница да Окружни комитет, у условима рата, није одржао ни једну сједницу у овом саставу не мијења ништа на ствари. Међутим, сматрам да је логично и нормално да су могли бити бирани и наведени другови у Окружни комитет, јер то би сасвим одговарало и њиховим дотадашњим функцијама и афирмацији коју су стекли у својој средини. Поготово би одговарало нашој пракси да у окружним комитетима, по правилу, буду заступљене и све среске организације. Из среза шавничког члан Окружног комитета био је Јован Ђоровић, тада секретар Среског комитета Шавник.

¹ Ову дужност преузео сам крајем априла 1942. год. пошто је ранији секретар ОК Радоје Дакић био именован за секретара ПК за Црну Гору и Боку.

² Сава Ковачевић је са нашим снагама одступило за Босну и био именован за првог команданта Пете црногорске бригаде.

³ Павле Ковачевић је ухваћен заједно са Миром Попаром, приликом повлачења наших снага из Херцеговине, гдје је радио као члан Обласног комитета и замјеник комесара Оперативног штаба за Херцеговину. Обојицу су убили четници.

⁴ Извор: Војо Ковачевић, ген. пук, у пензији — Београд.

Уочи пребацивања на илегални рад, делегат ЦК КПЈ Иван Милутиновић, у присуству тадашњег секретара новоименованог ПК КПЈ за Црну Гору и Боку Радоја Дакића, и секретара Покрајинског комитета СКОЈ-а Велимира Кнежевића, рекао нам је да су наши задаци, прије свега, политички: да треба да се повежемо са што ширим бројем људи на терену и да разбијемо атмосферу страха и четничку пропаганду о томе како су партизани уништени; да касније почнемо, кад се укаже прилика, с мобилизацијом и с акцијама; да повежемо партијске организације и да ПК извјештава ЦК КПЈ и Врховни штаб о свом раду. Том приликом напоменуо је да ћемо се сусрести и с тешкоћама, јер је присутан велики број четничких и окупаторских снага на терену, али да ми имамо доста искуства из илегалног рада и да треба сами да процјењујемо ситуацију и утврђујемо своје задатке. То би било, колико се сјећам, углавном оно што нам је том приликом речено. Након тога, Дакић нас је позвао и саопштио нам да од другова који се налазе у близини, у Брезнима, треба да поведемо са собом један број људи, да су неки већ остављени и да се пробијају у своје општине среза никшићког; да непријатељ наступа правцем Јаворак—Брезна и свако наше даље повлачење из Брезана ка планини Пиви отежавало би наше пребацивање; да то морамо учинити одмах и да се што прије пробијемо у позадину непријатеља. У току дана прикупили смо људство од оног састава који се нашао у близини и са Окружним комитетом у току ноћи кренуло је око тридесет другова. Са нама су се пребацивали чланови Покрајинског комитета Јагош Ускоковић и секретар ПК СКОЈ-а Велимир Кнежевић. Неопажено смо се пребацили у нашу базу у Шуме, у близини Вира, у Горње Поље, иако смо, успут, примјећивали честе покрете четничких јединица. Краћо вријеме је са нама био Стево Краљевић, члан Агитпропа ПК и Милован Вујовић, члан ОК Цетиње. Неколико дана послје нашег пребацивања дошао је код ОК Радоје Дакић, секретар ПК. Он се, иначе, у току цијелог периода илегалства највише задржавао на терену ОК Никшић.

Околности под којима смо се пребацивали на илегални рад биле су доста неповољне. При том прије свега мислим на неповољну претходну припрему, што нас је касније доводило до многих тешкоћа које су се могле избјећи. На то желим да укажем у самом почетку.

Прво, нијесмо имали одређеног критеријума ко све треба да иде у позадину, и који партијски форум, које команде могу да шаљу људе у позадину непријатеља. У том случају не би се догодило да Окружни комитет, па ни мјесни комитети, не знају ко се све вратио у поједине општине, ни колики је то број људи, гдје ће се налазити, како ће се они међусобно повезивати итд. Још мање би било могуће да се међу илегалцима нађу и старији

другови, физички изнемогли, па су једва издржавали посебне и тешке услове рада на окупираној територији. Затим, био је један број сувише младих људи, неочврслих и без искустава, који у атмосфери непрекидних непријатељских потјера и сталне психичке и физичке напетости, још уз то и гладни, нијесу могли све то да издрже, иако су прије тога у јединицама били солидни борци. Зато су се или наивно „легализовали“ или се предавали, и у оба случаја постајали плијен окупатора и његових сарадника. Не мали број њих у затворима је премлаћиван, а неки су и стријељани. Најзад, мислим, да је оправдано питање које се често поставља: да ли је било цјелисходно слати готово комплетна среска и окружна руководства на територију Црне Горе коју су управо напуштале наше партизанске јединице, а окупаторско-четничке снаге успоставиле своју власт. Поготову без претходних припрема и договора у току наших борби у повлачењу из Црне Горе у прољеће 1942. године.

Друго, да много раније обезбиједимо потпуније везе које би нам омогућиле да се лакше повежемо са општинским организацијама, појединцима и појединим групама у срезу, а посебно да успоставимо контакте са свим среским организацијама на подручју Скружног комитета — даноноћне потјере и засједе, итд. — рнирања и стријељања великог броја присталица НОБ-а, а у првом реду породица чији су чланови остали у партизанима, то су увелико отежавале. У тим, првим, данима нашег повратка у позадину чак и људи који су учествовали у НОБ-у нерадо су се сретали с нама, заплашени терором и пријетњама одмазде. Нерадо, иако нијесу прихватили четничко-зеленашку власт и сарадњу са окупатором. Таквим расположењима доприносила је увелико и лажна, у мржњу и загриженост огрезла пропаганда о „уништеним партизанима“. Међутим, као што је познато, у јуну 1942. г. из среза никшићког, који је масовно учествовао у јулском устанку, највећи дио бораца одступио је за Босну. Пету црногорску пролетерску бригаду сачињавали су највећим дијелом борци никшићког партизанског одреда. Та околност, као и чињеница да су партијске организације у већини општина од првих дана пребацивања у позадину непријатеља биле повезане и развиле интензивни политички рад доприносило је, према томе како је вријеме одмицало, да нас је народ све више прихватао и помагао. Чланови ОК су чешће обилазили поједине организације, упознавали их са ситуацијом код нас и на другим фронтovima, посебно са успјесима наших јединица у Босни и другим крајевима земље. Са општинама бањском, вучедолском и граховском, за које нијесмо знали ни ко је остављен на илегалан рад, повезали смо се тек у јесен, а са голијском, колико се сејећам, имали смо само повремене и појединачне везе. Покушавали смо тих дана да се повежемо и с Марком Вујачићем и Јефтом Павићем, који су се

налазили у Голији. У писму⁵ које смо им послали, а које им није уручено, изнијели смо ситуацију код нас и нудили им помоћ. Писмо, или његову копију, заплијенио је 1943. год. штаб IV пролетерске, у штабу неке четничке јединице која је разбијена у Пиви. Неколико пута смо покушали да успоставимо сталну везу с тим општинама, али безуспјешно. Другови које смо слали, крећући се по непознатом терену, једва су избјегавали засједе и протоне четника.

Хтио бих да се на успостављању тих веза задржим, уз извињење за опширност, још само са пар ријечи. То ради тога што се на то питање гледа доста упрошћено и што је оно често било предмет необјективне и оштре критике, а да се при том није водило рачуна о страховито тешким објективним условима који су отежавали повезивање међу групама илегалца. Ми смо, на примјер, посебно инсистирали на успостављању везе с граховском организацијом, јер је она бројно и по свом политичком утицају и учешћу бораца у партизанским јединицама била најјача у срезу никшићком, а вјероватно и у Црној Гори. Она би нам могла бити и најјаче упориште. Сем тога, преко ње бисмо могли најлакше да успоставимо непосредније везе с херцеговском организацијом, која је, како смо били обавијештени, радила под веома тешким условима. Мислили смо да неке другове са тога терена пребацимо код нас. Слали смо неколико пута и људе да успоставе ту везу, али ту се ништа није могло учинити, у првом реду због тога што је граховска организација у току љета, дакле у самом почетку рада, потпуно разбијена. Мржњу и жељу за осветом искаљивао је окупатор са својим слугама над групом илегалца на тој територији веома брутално, за све оно што је граховска организација допринијела развијању устанка и вођењу успјешних акција у том дијелу среза никшићког, па и у Херцеговини и на другим теренима. То је била беспримјерна, дано-ноћна хајка на људе. У њој су погинули: Јован Ковачевић-Брђо, кандидат за члана ЦК КПЈ изабран на Петој Земаљској конференцији, Коста Бакоч, ухваћен, мучен и стријелан на Цетињу, Миљко Вучетић, Мирко Симов и Михаило Вујичић, члан МК. Један број младих илегалца је пао у руке непријатеља. Остали су неколицина, и не знајући један за другога, радили колико су могли у тим условима — свака за себе! Било их је свега четворица: Војо и Чиле Ковачевићи, Јошан Даковић и Јово Лубурић. То су били услови при којима је требало успоставити везу. И, некако баш тих дана, тачније речено: 9. новембра. Војо Ковачевић се пребацио на наш терен, у Горње Поље — на Вир, успоставио везу и присуствовао састанку Окружног комитета. Његова прича о условима рада у општини граховској и ономе што су све

⁵ Војно-историјски институт, Београд.

поднијели, била је, заиста, и за нас, стравична. Извијестио је о раду херцеговске организације и, оставши код нас два дана, требао је да се врати у Грахово и да нам омогући везу с Приморјем. Међутим, на путу је, преко своје везе, добио обавијештење од Чила да се ни под којим условима не враћа на терен Грахова, јер су све везе које су имали покидане, а непријатељ је контролисао цео терен. Неколико дана последије тога они су се двојица повезали, помоћу неких рођака, из Бањана, и преко Херцеговине успјели да се пребаце на слободну територију, у Ливно.

Везу са Николом Ђурковићем и другима на подручју Херцег-Новог нијесмо ни успостављали и они су, као што је познато, на жалост, погинули 21. јануара 1943. године.

С бањском организацијом могло је бити много лакше, само да је било више иницијативе; утолико прије што је било другога који су радили у Бањанима легално и који су се могли несметано кретати по терену.

У Бањанима су била само два илегалца: Мато и Милан Килибарда. Тачније, готово сви који су остали да раде у позадини, у тој општини, легализовали су се. Сличних случајева у другим општинама нијесмо имали, изузев, донекле, у вучедолској. Мата и Милана су, као истакнутије комунисте из тога краја, једног дана ухапсили националисти и италијанска патрола је покушала да их спроведе у никшићки затвор. То им, међутим, није успјело, јер их је једна група присталица НОБ-а отела и од тада су живјели илегално. Једном су и два члана ОК покушали да се повежу с партијском организацијом у Бањанима и Рудинама, али су у томе спријечени од четничких и зеленашких војних јединица, упркос томе што су имали „јавке“ које су биле уговорене. Негдје у другој половини марта 1943. године, умјесто да успоставимо везу преко једне породице која је живјела испод Црног Кука, а која је била једна од адреса које су нам дате, наишли смо на пуну кућу четника или зеленаша. Ни са неким другим „везама“ нијесмо боље прошли. Том приликом свратили смо у једну приземну кућу, скоро на крају Рудина, гдје су становала два брата Бабића, међусобно подијељена са посебним становима. Кућа је с лица имала два улаза. Чим смо ушли домаћин куће, релативно млад човјек, обратио се Милинку:

„Чини ми се, да се ми познајемо. И ја сам био у батаљону Никшићког одреда у Морачи у коме си ти био комесар. Знаш, кад смо се били с четницима из Васојевића. Сједите да нешто презалогацимо, јер сте ви сигурно гладни!“

Отпочео је разговор, а жена је спремала качамак, који смо тако жељно очекивали, јер смо били врло гладни. Изненада за-

⁶ М. Буровић и В. Зековић.

чули смо бат корака у близини куће. Отшкринули смо врата и угледали двадесетак норужаних људи. Скочили смо с машинама и стали један с једне, а други с друге стране врата, с намјером да, кад се више приближе, изненада нападнемо четнике и да, евентуално, користећи гужву, побјегнемо у шуму која се пружала уза саму кућу.

Невјероватно, али до борбе није дошло. Све је то свршила домаћица куће у којој смо били.

Осјетивши опасност за себе и свога мужа, истрчала је између нас напоље и обратила се наоружаним људима:

„Хајдемо у овај други дио куће, тамо је топлије, боље ћете се одморити, а имам мало кафе и ракије“.

На наше изненађење, сви су, један за другим, пошли за њом као овце.

За неколико минута вратила се и обавијестила нас да су то четници и да морамо одмах да бјезимо из куће.

Отишли смо, Кад смо одмакнули од куће, чули смо само лавез пса. Падала је и ноћ; ми смо се, не знам зашто, свему смијали и жалили за њим качамаком. . .

Са вучедолском општином имали смо нередовне везе преко кочанске групе, која се, пред потјерама, кретала на том терену. Иначе, и другови у тој општини живјели су легално и полулегално, у свом селу. Само су двојица, Јанко и Јеврем Бјелица, живјели илегално. Ваља рећи и ово: да би се успоставиле везе о којима је било ријечи, требало је прећи од сједишта ОК, које је, од пребацивања до зиме, било стално у Дубравама — код горњеполског Вира, пут дуг 30 — 40, па и више километара, и то најмање преко двије или три општине, по непознатом терену. Кад је ријеч о везама, још и ово: нама је у покушају да успоставимо везу са ПК и ОК Подгорица и МК Даниловград погинуо у Бјелопавлићима, још у току љета, предратни члан Партије и секретар МК Никшић, истакнути комуниста Алекса Поповић-Ђук.

С Рејонским комитетом Пива успоставили смо везу преко Обрена Благојевића, с којим смо се састали Војо Николић и ја на обронцима Јаворка, почетком октобра. Преко пивске организације пружала нам се могућност да се повежемо и са СК Шавник. Пошто смо Благојевића упознали са ситуацијом код нас, он нас је информисао о стању у Пиви. Пренијели смо му задатке који се постављају пред све организације. Сјутрадан смо, по куриру кога нам је Обрен послао, упутили писмо ОК Никшић Средском комитету Шавник, преко секретара Рејонског комитета Пиве, који је у исто вријеме био и члан СК Шавник, Вељка Мићановића. То писмо, као и директиве ОК СКОЈ-а за рад са омладином, нашли су четници код погинулог Мићановића, кога су

⁷ Архив Историјског института СР Црне Горе.

убили крајем новембра. Благојевић, са још неким друговима, пао је у руке непријатеља, такође почетком зиме. Тако је и та једина веза са Пивом и срезом шавничким убрзо прекинута.

У писму се анализира ситуација и другови се упозоравају да морају уложити крајње напоре да мобилишу све поштене људе у борбу против окупатора и оних који му служе и који се окупљају око издајника Станишића, Ђукановића, Крста Поповића и других. У писму им је посебно скренута пажња да је за њих и њихов рад најопаснија изолација и претјерана конспиративност, која би их одвојила од маса и онемогућила за сваки даљи рад. А то је оно што би непријатељ желио, јер би се, на тај начин, с њима најлакше обрачунао. Сугерирано им је да се, уколико не могу да опстану на свом терену, пребаце код нас.

Све ово у вези са повезивањем организација, иако то за неке од вас не може бити од посебног интереса, изнио сам зато да би се чула и друга мишљења, различита од критика које срећемо, читајући неке материјале и публикације. Утолико прије што су оне дате паушално, олако и без аргументације. Посебно оне које шематски и необјективно гледају на те везе као на техничко питање. Чињеница да се пет чланова ПК налазило у разним крајевима Црне Горе и да се нијесу успјели повезати (Ј. Ускоковић, Радоје Дакић, В. Мићуновић, Ђ. Вујошевић и Бел. Кнежевић) и одржавали заједничке састанке све до марта — априла 1943. год., говори недвосмислено да је импровизација приликом слања људи на илегални рад, у позадину, посебно раније необезбијеђене везе и недовољна упорност КП да их успостави — били велики хендикеп за све организације и руководства. При томе мислим да треба узети у обзир и објективне тешкоће на које је наишао новоформирани ПК, који је, прије пребацивања на рад, у позадину непријатеља, радио као форум свега неколико дана, и то у атмосфери када су наше јединице напуштале територију Црне Горе.

Са свим осталим општинским организацијама и групама успоставили смо редовне везе, десетак дана послје пребацивања у позадину непријатеља.

Треће, нијесмо имали обезбијеђену ни најнужнију технику и минималне материјалне услове који би били неопходни за рад у првим данима нашег илегалства.

Први дани рада на поново окупираној територији

Ситуација на терену среза никшићког, коју смо затекли послје пребацивања, била је више него тешка. Ако је у том погледу и било разлика по општинама, онда се може рећи да је

било најтеже у општини граховској, мада ни у неким рејонима других општина није било лакше. На подручју ОК Никшић било је изузетно тешко и у шавничком срезу, посебно у општинама жабљачкој и шавничкој.

Окупаторска, четничка и зеленашка дивљања и њихов терор прерастали су у обрачун с народом. На удару су, разумије се, прије свих биле партизанске породице, и то не само оне чији су чланови одступили са нашим јединицама за Босну већ и све оне породице које су узеле видног учешћа у НОБ-у 1941 — 1942. год, а нијесу, касније, прихватиле четничку власт. Свако одбијање, отпор или колебање да се служи окупаторској и четничкој војној или политичкој акцији сурово су кажњавани. А ти отпори нијесу били ријетки. Стријељања, интернације, затвори, премлаћивања, пљачкања и разна друга малтретирања били су средства којима се служила окупаторско-издајничка спрега. Посебно су загрижено и дивље реаговали против оних који су помагали позадинске раднике. Настојали су да угуше и сваку помисао на обнављање народноослободилачке борбе у Црној Гори. Присуство илегалца-партизана, њихов контакт са народом, њихово увјеравање људи да се НОБ распламсава у цијелој земљи; да наше јединице постижу велике успјехе у Босни и другим крајевима и да ће се ускоро вратити у Црну Гору; да је побједа на нашој страни и страни савезника а не на страни фашистичке коалиције и њихових сарадника; да припремамо народ на отпор окупатору и његовим слугама — све је то изазивало непријатеља на покушај уништења малог броја илегалаца и на терену ОК Никшић, као и у свим другим крајевима Црне Горе.

То и неке наше скромније акције (о којима ће касније бити ријечи) доводило их је до бијеса који се често граничио са паником. Како се, иначе, друкчије могу схватити писма⁶ четничких команди уз звучне наслове: „Никшић са околином — партизанска зона“ (писмо инж. Рад. Лашића, шефа техн. одјељка при начелству среза Никшић, ђенералу Блажу Ђукановићу) и „Креништина“ у погледу става према партизанима и њиховим симпатизерима (писмо које Дража Михаиловић пише Бају Станишићу). Ова писма су довољно коментарисана у неким нашим публикацијама, па нема потребе да то и ја чиним, мада ћу се на нека, само дјелимично, касније осврнути. Хтио бих, ради њиховог коришћења, да напоменем да четници нијесу имали ни храбрости, а поготову не војничког поштења, да те акције о којима извјештавају прикажу онако како су се оне стварно одвијале.

Сем терора, који је био масован и о чијим жртвама постоје већ утврђени статистички, подаци окупатор се лукаво и обилно користио испробаним средствима давања „требовања“ у кра-

⁶ АВИИ, К. 134, 1/4; Архив Историјског института СР Црне Горе.

ни свим припадницима квислиншких јединица и њиховим породицама, па, из демагошких разлога, и шире. И то у таквим количинама да би на њима позавидјели и многи грађани њихове властите земље. Знајући веома добро колико је црногорски народ, ионако сиромашан, био економски исцрпљен у току минуле године народног устанка, окупатор је настојао да му се и на овај начин приближи. Цијелу организацију подјеле хране препустио је четничким и зеленашким командама, које су сачињавале и спискове грађана којима се храна може додјеливати. При том су вршили најодвратније уцјене: из тих спискова, разумије се, искључене су све породице у чију су наклоност сумњали. Међутим, и та акција им је само дјелимично и привремено успијевала.

Свим онима који су били мобилисани у сталније јединице, четничке и зеленашке, давали су, поред хране, и плату, а неким и одијела.

Чим смо се пребацили у позадину, изненадило нас је велико присуство четника. Како су нас обавјештавали симпатизери, било их је из свих крајева Црне Горе. У ствари, то су, највећим дијелом, били остаци четничких јединица које су заједно са окупатором водиле борбу против наших снага приликом њиховог напуштања Црне Горе. Опијени „влашћу“, „побједама“ и „уништењем“ партизана, отпочели су своју терористичку игру. Да би своју издају и бестијалне поступке према људима, женама, па често и према дјечи, правдали, нијесу презали, у својој немоћи, ни пред чим. Није била ријетка слика да се види како организују процесације, носећи, уз велику помпу, неког погинулог четника или италијанског фашисту, стријељаног шпијуна или ког другог, свеједно, кога су претходно ексхумирали, приказујући га, у својим посмртним говорима, тобоже као жртву партизанског терора. Тим и разним другим чудовишним и неубичајним средствима, настојали су да се приближе осјећањима народа и да оправдају своје поступке и своју сарадњу са окупаторима. Постизали су, управо, супротне ефекте. Људи су их напуштали и клонили их се.

Чим су сазнали за наш повратак, отпочели су с потјерама и претраживањем терена. А сазнали су веома брзо. И то не само да смо се вратили него и ко се све вратио. То им није било тешко, јер смо се ми од првог дана почели повезивати са партијским организацијама среза никшићког и водити разговоре, најприје са појединим људима, а затим и с групама. Зато не бих могао да прихватим приговоре — мада најчешће добронамјерне — с којима се сретамо у неким објављеним текстовима, да је требало у раду бити конспиративнији. Шта би нам то користило?! Утолико прије што су другови који су враћени у позадину непријатеља на илегални рад били људи који су се истакли у устанку

и били, мање-више, на одговорним политичким или војним дужностима. Па зар окупатор и његови сарадници нијесу знали све о нама још из дана устанка? Ако случајно, у шта не вјерујем, нијесу знали за неког појединца, зар им је тешко било да сазнају, кад су имали не мало својих доушника? Да смо прихватили таква резоновања, то би нас без сумње само изоловало од људи. А то нијесмо жељели.

Партијске организације у општинама и поједини комунисти које смо држали на вези одржавали су редовне партијске састанке. У својој политичкој активности све више су се и успјешније повезивали с народом, разбијали страх и подизали морал код људи. Преко омладинских организација и одбора АФЖ-а партијске организације су успијевале да благовремено обавјештавају људе о догађајима на свим фронтovima, а посебно о успјесима наших савезника и јединица НОВ. Оне су у великој мјери доприносиле раскринкавању четничко-зеленашке коалиције са окупатором. Окупатору и његовим сарадницима никад није пошло за руком да нам разбију омладинску организацију. СКОЈ је успијевао да се одржи и да развија своју активност међу омладином у свим општинама за вријеме окупаторско-четничко-зеленашке владавине. И када су је четници присилно мобилисали против нас, омладина је успостављала своју организацију унутар четничких јединица, одржавала контакт с нама и откривала нам кретање непријатеља. Својом активношћу и утицајем у средини гдје је радила, омладина је увелико доприносила разбијању четничке организације.

Иако нередовно, ипак смо успијевали да обавјештавамо народ о борбама и успјесима наших јединица у Босни, као и о стању на другим фронтovima у свијету. Вијести смо најчешће добијали од партијске организације у Никшићу, која је, иако малобројна, радила успјешно, за све вријеме окупације. Она је и у тим условима остала досљедна комунистима Никшића који су у окупираном граду — у ствари тада паланци од око четири хиљаде становника — били у стању да убију шпијуна или да избаце комплетну штампарију на ослобођену територију и сл. Са њом је ОК одржавао и непосредне везе. Проширене везе омогућавале су нам, упркос свакодневним засједама и потјерама, кретање и одржавање састанака не само с партијским организацијама него и са симпатизерима готово у свим општинама у срезу. Посебно бих желио да истакнем да су политичко стање и услови за рад били најбољи у оним општинама гдје је и раније утицај Партије био доминантан. Није малу улогу играо и број бораца који је са нашим јединицама одступио за Босну. Напротив, оне средине које су дале највише бораца биле су најчвршће везане за НОП и помагале су нас.

Све до краја октобра 1942. године услови за рад у срезу никшићком били су релативно повољни. Средином октобра повезали смо с друговима Блажом Јовановићем и Милинком Ђуровићем, који су се из Босне, с десетак партизана из среза подгоричког и никшићког, пребацили у Црну Гору. Они су нас упознали са ситуацијом уопште, посебно с борбама и успјесима наших јединица у Босни. То је за нас било велико освјежење, а не мање и подстрек за даљи рад. Благо је као делегат ЦК КПЈ и Врховног штаба отишао на рад у Албанију, а Милинко је остао са нама, као члан ОК.

Оцјењујући да се тих дана ситуација нешто поправила у нашу корист, одлучили смо у ОК да крајем октобра или почетком новембра од илегалаца формирамо двије мање чете. Једном су руководили Милинко Ђуровић и Данило Бојовић, а другом Војо Николић. Сва тројица су иначе били чланови ОК Никшић. Вјеровали смо да ћемо на тај начин, вршећи макар мање акције, моћи да створимо за себе неки слободан простор, па и да мобилишемо нове борце. Међутим, врло брзо се показало да то није реално. Непријатељ нас је лакше откривао, прогонио, и морали смо се кретати по планинским крајевима, изоловани и без хране, јер је непријатељ, још раније стјерао све сељаке с планине у села, како њихова домаћинства не би могла да нас помажу и да нам служе као база. Кретање сељака је контролисано, тако да су се партизанске породице налазиле у неку руку у кућном притвору. Сем тога, ближила се зима, а она је, као што се зна, у нас веома сурова. Пред нас се постављало озбиљно питање: шта даље да радимо. Сви смо били свјесни тога да је снјијег за нас најопаснији непријатељ. А наша територија зими је под снјијегом. Вриједно је да напоменем: иако су били све бројнији сељаци који су нас прихватили, вјеровали нам, помагали нас, одржавали с нама редовне контакте, а неки чак и били спремни да жртвују и своје породице указујући нам помоћ кад смо били пред великим потјерама — није се догодило, у тим кризним данима НОП-а у Црној Гори, да нам се, све до прољећа 1943. године, неко прикључи. Чак ни када је појединцима лично пријетила опасност да буду жртве терора. И, колико знам, а интересовао сам се за то, тако је било и на подручју свих ОК. Иако су дух отпора и мржње народа према окупатору и његовим сарадницима били веома јаки у нашем срезу, сељаку, застрашеном четничким и окупаторским терором, а у жељи да сачувају своју породицу и своје ратом више него преполовљено имање, највише је одговарало да буде опрезан, да се не упушта ни у шта што би могло да увећа ионако велику неизвјесност и његову и његове породице. Не треба потцјењивати ни непријатељску пропаганду, која је преко такозваних националних одбора обилно користила све наше грешке и секташтво у минулом периоду борбе — поред своје оми-

љене приче о „уништењу партизана“. Племенска загриженост и осветољубивост поново су се јавиле. Али, увјерен сам да је у том колебању сељака, у њиховом устезању да се потпуније укључују у наше редове, поред страха било одлучујуће и то што нијесу видјели, нити су могли видјели, уз толико присуство непријатељских јединица, у нама снагу која би их заштитила од окупатора, поготову од оног дијела четничког покрета који је већ увелико огрезао у дивљем и грубом обрачуну с народом.

Милиција, „летећи одреди“ и друге четничке јединице, под сличним и претенциозним именима, из свих крајева Црне Горе, са главним командантом Бајом Станишићем на челу, у чије је подручје, највећим дијелом, спадао и срез никшићки (изузев три општине: граховска, бањска и вучедолска, које су припадале зеленашима — наравно, само административно), стално су крстариле, у најгорем смислу те ријечи, срезом никшићким. На челу њиховог првог формираног батаљона налазио се Симо Мијушковић, бивши официр југословенске војске, из села Страшевине, крај Никшића. Кад год су вршили претраживања терена или прогонили неку групу од свега неколико партизана, четници би присилно мобилисали и један број сељака, омладине и др., који, иначе, нијесу били на њиховој страни. На тај начин су стварали утисак о својој масовности. Сем тога, то им је понекад помогло и да заштите себе, а и да лакше открију и понеког илегалца. Навешћу само један случај, ради илустрације када су једном претраживали брдо Товић, које се налази одмах изнад села Рубежа и Драгове Луке, у непосредној близини данашње жељезаре „Борис Кидрич“, опколили су старијег, искусног и храброг бораца Јоша Беладу. За њега је постојао само један избор: борити се и сам против свих. Тренутак прије но што је припремио бомбу подигао се да би добро видио гдје да је баца. И изненадио се: пред собом је угледао тројицу ненаоружаних младића, наших симпатизера! Познавао их је, и с њима се чешће пута сретао и разговарао, а они су му понекад износили храну и чинили разне друге услуге. Још је за тренутак застао и запрепашћен гледао у њих. То је било довољно да га један четник, који је био у близини, тешко рани, и тако рањеног су однијели у болницу у Никшић, затим у затвор. да би касније, последије битке на Јаворку, био замијењен и нашао се опет међу нама...

Божо Марковић, храбри борац и у ранијим ратовима, нашао се, наравно, са своја два сина, у првим редовима бораца НО рата. Знајући за Јошов случај, кад би четници у већем броју кренули у потјеру за нама, и чим би их примијетили, гледајући у секретара ОК СКОЈ-а, који је често извјештавао о успјешном раду с омладином, добадио би у шали: „Ето ти га СКОЈ!“ Та Божова шала препричавала се дуго последије рата...

Потјере су биле све чешће, а огољела шума, у касну јесен, све мање је могла да служи као заштита. Није било изгледа да се услови знатније измијене у нашу корист. Фашистичке снаге држале су тада под окупацијом готово цијелу Европу, велики дио СССР-а и Африку. Краљевска влада у Лондону, односно Енглези, баш тих дана слали су авионима, који су нас често прелијетали, помоћ у оружју, муницији, одјећи и храни, с понеким златником, четничком штабу који се с Дражом Михаиловићем био смјестио у срезу колашинском, у Липову. Зато звучи као чудна прича да смо запали у тешку ситуацију јер смо вјеровали „Стаљиновим прогнозама“ да ће се рат завршити до краја 1942. год. Напротив, ко је у то тада могао вјеровати, с обзиром на ситуацију на свим фронтovima! Све је ишло у прилог томе да ће те зиме бити све теже за нас. Зато смо се веома брзо сложили и у ОК и у разговорима са чланством да је најбоље да се припремамо за пребацивање у Босну, ка нашим главним снагама. Пошто тих дана с нама није био секретар ПК Дакић, нијесмо могли ни да га упознамо с нашим закључцима о напуштању Црне Горе. Прије одласка у Ровца, на састанак с неким члановима ПК, рекао нам је да ће на кратко тамо остати, па смо се договорили и гдје да се нађемо. Али, четници су открили његову групу док је у некој пећини држала састанак, опколили је и отворили ватру. Сви у ОК били су мишљења да не можемо да напустимо Црну Гору а да њега не обавијестимо. Ипак, захваљујући неопрезности четника, Дакић је са осталим друговима успио да се, послје неколико дана проведених у пећини, пробије до нас. Тако се са остварењем закључака ОК каснило неколико дана. Кад смо га у једној колиби на Брезовој глави, у близини села Драговољића, упознали с нашим планом одласка за Босну, потпуно се сложио.

Међутим, у току ноћи, док смо дискутовали о разним питањима и написали летак који је требало да подијелимо преко појединих илегалца који би остали на терену и партијске организације у Никшићу, прије поласка за Босну, пао је снијег од метра. Није престајао ни у току дана. Било нам је јасно да се по таквом времену не може кренути на тако дуг пут, преко планина. О томе смо обавијестили остале групе илегалца и упознали их преко посебних делегата шта би све у таквој ситуацији требало да предузму. Сјећам се да смо им савјетовали да се ослобоне само на најсигурније људе у својој општини, да се мање крећу, јер би се тиме откривали, и да се, чим мало окопни — а снијег је у најближој околини Никшића био те зиме врло низак — повежемо преко утврђених веза. Секретара ПК Дакића склонили смо с Неђељком Мартиновићем код Неђељкове сестре и зета, одакле су, се послје неколико дана, пребацили код породице Неђељковог стрица Рада Мартиновића, у Рубеже, у је-

дну импровизовану земуницу. Остале групе су се сналазиле како су знале, у својим општинама. Милинко Ђуровић и ја, пошто нас породица која нам је у једном селу обећала склониште у својој кући, из неких објективних разлога, није могла примити, кретали смо се са још понеким другом у најближој околини Никшића. У тим за нас најтежим данима, јануара и фебруара 1943. године, највише смо се задржавали у Товићу, Драговој Луци, у Рубежима, Рићанима и Драговољихима, гдје је било и најмање снијега, јер су нам многе породице у тим селима пружале сваку помоћ. Таквих породица било је, разумије се, и у ближој и даљој околини других крајева Никшића, али нам је кретање било отежано због снијега. Пред честим потјерама, нас двојица смо два пута улазили у Никшић. Склањали смо се у граду без помоћи партијске организације. О таквим рјешењима раније нијесмо ни размишљали, и то смо чинили у крајњој нужди. Зато смо ишли код породица које нас не могу и неће одбити, иако су биле веома компромитоване.

Једне зимске, хладне и „пасје“ децембарске ноћи, послвије свакодневних потјера у селу Драговољихима, предложио сам Милинку да идемо у град. Сложио се одмах, и кренули смо (повјерење које је међу нама владало помагало нам је да се брзо одређујемо и у најтежим околностима, а то је било, можда, пресудно за нас). Када смо се спустили до ријеке Грачанице, поред које нас води пут за Никшић, тек смо се тада увјерили да не можемо за ноћи стићи у град, како смо рачунали. Морали смо газити ријеку, да бисмо се преко дана склонили у Жировницу, изнад села Озринића. Ту смо преданили. Нијесмо се могли кретати нити ложити ватру, да нас не би чобани открили. Неки ситни снијег, који у нас називају „шিকেљица“, није престајао да пада. Било је ужасно хладно. Када је пала ноћ, промрзли, кренули смо поново према Грачаници. У свом доњем току, ваљда под јаким мразом, била је готово пресушила. Ни сад се не сјећам да ли смо је поново газили. Поред Требјесе стигли смо до куће Вељка Милатовића. Он се раније на наше инсистирање био склонио код своје породице у граду, пошто су му ноге биле промрзле и готово није могао ни да се креће.

Зауцали смо на врата приземне зграде, која је једва стотинак метара удаљена од италијанског логора. Нико се није одазивао. Могло је бити отприлике 2 до 3 сата послвије поноћи. Пошто сам познавао кућу, покушао сам на друга врата. Срећом, није се ни тамо нико јавио. Тек касније смо сазнали да је у том дијелу куће живјела нека, насилно усељена, четничка породица. Некако смо, ипак, успјели да уђемо у кућу, на главна врата која су се доста тешко отварала. Из ходника који је дијелио кућу на два дијела ушли смо у прву собу, десно. У соби је шкиљила нека лампа. Ђука, мајка Вељкова, очигледно уплашена изненадним уласком

непознатих људи у собу, гдје су поред ње спавала и дјеца, подижући се с кревета, без имало панике, упитала је: „Ко сте ви и шта тражите овдје?“ Рекли смо одмах ко смо и покушали смо да је умиримо. Казали смо да смо дошли код њих и да ћемо остати два до три дана, да знамо да је њен син Вељко ту, да је премрзао и да смо га послали овамо да не би пао у руке непријатељу. Енергично је одбила да призна да је Вељко у кући. „Свеједно“, рекли смо, „ми морамо ту остати неколико дана“. Бука је изишла у ходник. За то вријеме дјеца су нас, налактивши се на својим лежајима, гледала нетремице. Бука се вратила послѣ неколико минута, пошто је разловарала с Вељком и казала му све што смо јој рекли. Сигурно нас је вјерно и описао, па се и она брзо увјерила да смо то ми двојица. Испруживши руку, стегла је редом наше и рекла: „Морате ви побједити кад сте такви, па колико год да вас је.“ Иако је храброст била одлика наших жена у рату, овако одважну жену ријетко сам кад срео. Остали смо код њих три дана. И Бука и њен сопруг Милосав, учитељ, стријељани су заједно, у децембру 1943. године, у селу Фармацима, у близини тадашње Подгорице.

Други пут смо отишли код породице Смиљане Премовић, чији су син и кћерка, комунисти од прије рата, били у Петој црногорској пролетерској бригади у Босни, а двоје друге дјеце у логору. Поред млина Мијушковића, газећи ноћу хладну Бистрицу, провукли смо се кроз бодљикаву жицу, којом је иначе цио Никшић био опасан. Једва смо успјели да избјегнемо једну италијанску патролу од десетак војника, која је пролазила испред саме жице. Кућа Премовића је била у близини данашњег хотела „Оногшт“. Са Смиљаном је био у кући само њен ушук, који је могао имати 7 до 8 година. Када сам закуцао на прозор и јавио се, познала ме је и одмах отворила врата, па смо Милинко и ја ушли у кућу. Он је, уморан, отишао у једну собу да се одмори, а ја сам остао са Смиљаном у другој, и дуго смо разловарали о свему. Иначе, и прије рата живјели смо као једна кућа, и били смо често прогањани због припадности Комунистичкој партији. Рано изјутра изненадио нас је долазак у кућу, која има свега двије собе, групе италијанских војника. Најпре смо помислили да нас је неко открио. Са пиштољима и бомбама смо стали уз врата собе која је била закључана и чекали. Чули смо некакав разговор испред врата, и Италијани су изашли. Смиљана је одмах иза тога ушла у нашу собу и рекла нам: „Фукара, продају кошуље“! Сви смо се слатко насмијали. Код Премовића смо се задржали три дана. Разговарали смо с неким мојим рођацима, симпатизерима. Сем тога, састајали смо се и с неколико чланова партијске организације Никшића. Између осталих, и с Вјером Ковачевић, која је тада живјела илегално у Никшићу. У граду су се, повезани с партијском организацијом, још склањали на један до два мје-

сеца, поред Вјере Ковачевић, и Дара Чокорило и Милан Рончевић. Милинко и ја остајали смо у граду по три до четири дана и на тај начин заваравали четнике који су нам били на трагу. Они нијесу могли ни претпоставити да се ми налазимо у граду. Искуство нам је показало да смо недовољно користили све могућности које су нам пружали град и градска партијска организација. Били би дужни да дамо и посебан прилог о оним породицама и појединцима у срезу никшићком, који су тих зимских дана 1942. и 1943. године били спремни да жртвују себе да би пружили помоћ илегалцима. О тим породицама, храбрим људима, женама, па и дјеци, чији број није мали, не бих данас могао поименице говорити, јер нити сам спреман за то нити ми дозвољава вријеме које је на овом скупу ограничено. Али, понављам, то би морао, што прије, неко од нас дати. Јер, само захваљујући њима могли смо да опстанемо.

Чим је почео да пада снијег, четници су удвостручили потјере за партизанима. Свим добро познатим четничким методама натјеривали су сељаке да им у томе помогну. Завладао је поново онај страх код људи, на који смо наишли првих дана после поворатка на окупирану територију. Снијезни децембар и јануар 1942. и 1943. год. били су најтежи период за све нас. То смо и предвиђали. Зато је наша чврста орјентација и одлука да се преко Херцеговине пребацимо на слободну територију, као идеја, била, по нашем мишљењу, добра. Пропуст је био у томе што смо ту акцију припремали тек крајем новембра, а тада је у планинама већ зима. Ми скоро да нијесмо ни размисљали о другим рјешењима: о земуницама, на примјер. Зато нас је зима затекла потпуно неспремне. То је наш највећи пропуст и грешка која нас је, као што је познато, скупо коштала. О цјелисходности те одлуке, разумије се, може се и дискутовати, као што то неки и чине. Али, ако нам се, како се понегдје мисли и пише, као алтернатива нуди територија коју држе зеленаши, као некакав излаз, пошто су, тобоже, „блажи“ (да се неки наши људи, како се тврди, чак и склањају код њих, итд.), мислим да су таква резоновања наивна, а политички и војнички потпуно неприхватљива. Сви они који су се „склањали“ на зеленашку територију — а то је био веома незнаган број — чинили су то преко својих личних веза и на своју руку, без знања ОК. И кад би било тако, зар би окупатор и четници, па и сами зеленаши, толерисали пребацивање и присуство већег броја комуниста на некој територији, а да не реагирају. Поготову ако су знали, а то би морали знати, да је већи дио тих дргова био на руководећим војним или политичким функцијама за вријеме устанка 1941. год. Узмимо само за примјер граховску општину: четници су по њој жарили и палили, а да нијесу никад дошли у озбиљан сукоб са зеленашима, иако је граховска општина административно припадала — по њиховом међусобном споразуму — подручју команданта зеленаша Крста Поповића. О на-

водним сукобима четника и зеленаша и зеленашким масама се писало у нашим документима и превише. Ти сукоби, уколико их је и било, најчешће су прецјењивани.

У Писму ЦК КПЈ, које је у ствари критика Закључака донесених на сједници ПК КПЈ за Црну Гору и Боку од 17. VIII 1943. године, речено је: „питање искоришћавања супротности између четника и зеленаша није од вас јасно постављено. Стоји чињеница да и једни и други сарађују са окупатором и ми не можемо лавирати ни према једнима ни према другима, него те супротности искоришћавамо на тај начин, што масама показујемо сву лажљивост њихових програма, који се упркос разлика на ријечима, свде на помагање окупатора и сарадњу са њим“. И даље, у Писму се каже: „ви сте више говорили о федералистичким масама. Издајник Поповић нема и не може имати масе за собом, а масе које су за федерацију — то су наше масе и ако правилно радимо морају бити наше масе, јер данас смо федералисти једино ми и Народноослободилачки покрет“.

О „благости“ зеленашког режима могли би доста да кажу и другови из Катунске нахије, гдје су зеленаши имали власт и највећи утицај. Њихови услови за рад у суштини нијесу били ништа лакши него код других, па ту интервенција четника није ни била потребна. Сем тога, чињеница је да се на територији читаве Катунске нахије налазила свега једна мања група илгалаца, која сигурно није била у стању да озбиљније угрози власт зеленаша на овом подручју. Ако зеленаши нијесу били онолико агресивни према НОП-у и комунистима колико четници, то свакако није долазило отуда што су они нешто битно друго, већ зато што су били војнички слабији и што су своју перспективу и излаз искључиво везали за италијанскофашистичку побједу. Из тих разлога нијесу ни ишли на Неретву, а не због тога, како се, на жалост, тврди и у неким партијским материјалима, јер нијесу жељели да се боре против партизана.

Чињеница да се у свему нијесу слагали ни са четницима није им сметала да у првим данима окупације прихвате окупатора као пријатеља; да убијају партизане (случај групе Ђукановић, Гардашевић и др.), и да се боре против партизана када нам је било најтеже (Симуња — у Катунској нахији) итд.

И послје ослобођења земље, зар се нијесмо морали с њима с пушком обрачунавати! Убијали су нам људе: Душана Влаховића, брата Вељкова, који је био тада помоћник министра у првој влади Црне Горе, послје рата, итд. Тако су се, уосталом, и понашали од првих дана окупације. Изгледа ми, према томе, да немамо никаквог разлога, а не би било ни политички оправдано, да стварамо вјештачку и лажну дилему између два покрета, четничког и зеленашког, да се споримо око тога који је од њих био „чвршћи“ а ко „лабавији“ сарадник окупатора, мада не негирам

да је и било неких разлика. Оно за шта бисмо ми морали више да се залажемо то је, по моме мишљењу, да уклонимо све оне параване иза којих се могу залећи националистичка и друга неправилна гледања о тим питањима. Све друге политичке калкулације о том питању не би биле ништа друго сем понављање старих, превазиђених националистичких теза, које смо већ поодавно чули.

Најтежи губитак у срезу никшићком имали смо почетком јануара 1943. године. Изгинуло је или пало у руке непријатеља око 50 илегалца — комуниста. То је за нас био превелик и тежак ударац.

Једна од најјачих група била је вирска, из Горњег Поља, гдје је дуго било сједиште штаба никшићког одреда и ОК. Она је бројала око 15 чланова. Четници су једног снџежног јутра заробили два најистакнутија борца и комуниста из групе: Миливоја Максимовића и Душана Тадића. Претходно су изрешетали мецима кућу — брвнару — у којој су се они двојица привремено склонили да предахну, носећи храну својим друговима, и у њој убили једну старицу. Пуким случајем нијесу погинули њена снаха и унук. Пред тако суровом пријетњом, немајући никакве шансе да воде борбу, опкољени у кући утонулој у дубок снџег, Максимовић и Тадић су пали у руке непријатеља. Падом ове двојице, остали из њихове групе, међу којима су биле и три другарице, од којих једна старија и изнемогла, губећи перспективу, без хране и у снџегу, склањали су се код својих рођака и постали лак плијен за четнике. Неколицина су се предала.

Сједиште ОК било је, као што је и напријед поменуто, заједно с том групом, у Дубравама, код горњопољског Вира. И то не случајно. Становници тога краја били су, без изузетка, учесници НОБ-а, помагали су илегалце свим што су могли и имали и ту је Партија имала велики утицај и прије рата. Нас неколицина чланова ОК напустили смо Дубраве, јер је био заказан састанак са секретаром ПК Дакићем, на Брезовој глави, у близини села Драповољића гдје су се већ налазили неки чланови ОК. Послије састанка послали смо друга Мухарема Асовића да групу у Дубравама упозна с измијењеном одлуком у погледу нашег пребацивања у Босну, што због снџега, који је већ био нападао, нијесмо могли да урадимо. Он их је обавијестио и о другим нашим одлукама. Код те групе се налазио и Вељко Милатовић, који се касније, са Мухаремом, пребацио код нас.

Ускоро послџе пада горњопољске групе пала је и група од три члана из Ораха: Рајко и Милија Матијашевић и Бећко Сто-

јановић. Постоје оправдане сумње да су их четници открили преко својих шпијуна.

Најтежа драма се одиграла у Будошкој пећини 14. јануара 1943. године. Од шеснаест другова, које су четници открили по трагу а затим напали, пет је, прихватајући борбу, погинуло на излазу из пећине, а један је тешко рањен. Погинули су: Јагош Коњић, Војо Никчевић, браћа Илија и Блажо Љешковић, и Милена Балетић. Како су један по један излазили кроз уски отвор пећине, својим непријатељским мецима изрешетаним тијелима затварали су излаз, тако да осталима није преостало ништа друго већ да на позив, нешто касније, или излазе или да се поубијају у пећини („каквих је предлога било“). Они су изабрали прво. Све су заробљене спровели у затвор у Никшић, сем Радосава Љешковића, који је с пушкомитраљезом бранио прилаз пећини. Њега су, тешко рањеног, пребацили у подгоричку болницу, из које је касније побјегао. У Драговољићима се Мухарем Асовић радник, предатни члан Партије и првоборац, рањен у борби са четницима, да не би пао у руке непријатеља, убио посљедњим метком. Заробљени су Божо Вучинић, кога су рањеног пребацили у болницу, из које је побјегао, и Мошо Раичевић и Милисав Мачановић које су одвели у затвор. И на крају: у марту, када се најмање очекивало, настрадала је и једна група од четири члана у Жупи никшићкој, тачније речено: у Жупској планини. Четници, који су преко својих доушника били обавијештени о мјесту гдје се склањају партизани, опколили су колибу и, пошто се на њихове пуцње и позиве на предају нико из колибе није одазвао — пришли су и запалили је. Морало се или горјети на ватри или излазити. Први је, с бомбом у руци, истрчао организациони секретар ОК Данило Бојовић. Али, на жалост, није успио ни да дигне руку, а камоли да баца на непријатеља ту последњу бомбу. Буквално је пресјечен једним непријатељским митраљеским рафалом. Остали су хватани на излазу из колибе. Међу њима је био и Велимир Кнежевић, секретар ПК СКОЈ-а, који је, по положају, био и члан ПК КПЈ за Црну Гору и Боку. Испод Будоса нападнута је једна наша група. Рашо Вукићевић је теже рањен, заробљен и нога му је ампутирана у болници. Гојко Гарчевић је откривен у кући једног сељака у Дробњацима, и четници су га, везана, спровели у колашински затвор.

Био сам дужан да испричам ову кратку и, овако дату, суву и оскудну причу о томе како су страдали илегалци у срезу никшићком. Сви су они били спремни да поднесу највеће тешкоће и дадну своје младе животе кад су били у питању континуитет наше Револуције и политика Партије. Исто као што су били спремни на позив Партије 1941. год. да се нађу у првим редовима бораца НОР-а, да у својим срединама допринесу да се народноослободилачки покрет и борба против окупатора и четника развију

до најширих размјера. Они су својим присуством и ријечју разбијали окупаторску и четничко-зеленашку атмосферу, која је тешко притискала народ. Подижући морал код људи, помагали су им и храбрили их да не посрну, да не забораве на оне славне дане црногорског народа из минуле године устанка, када су сви узели масовног учешћа у борби против окупатора. Усред тог четничког дивљања, не плашећи се свакодневних засједа и прогона, радили су, борили се и гинули илегалци. Ти дани су, без сумње, за све нас, најтежи дани које смо доживјели у току наше Револуције.

Лекција која је одржајна илегалцима у неким материјалима да су тобоже „гледали само да сачувају своје главе“ не само да је „жестока, необјективна и неправедна“, па према томе и неприхваћљива, већ толико врви мрзовољом да би заслуживала посебан осврт неком другом приликом.

Партијска организација и послије великих губитака наставила је са радом. Вијести са свих фронта ишле су нама у прилог. Фашистичког окупатора и његове сараднике четнике и зелене наше све више је нагризала деморализација.

Слично је било, ако не још и теже, у срезовима шавничком и херцеговском. Чињеница да ни тако угледни и цијењени људи и афирмисани комунисти, који су били понос свог краја, као Јаков Остојић, Јован Ђоровић, Богдан Котлица, и др., или у срезу херцеговском: Никола Ђурковић, Саво Илић, Дашо Павичић, и остали, не могуће, наћи уточиште, упркос поштовању које су уживали у тим срединама, говори најубједљивије о размјерама четничког и окупаторског дивљања и терора у тим крајевима.

Ликвидација комитета Партије за срез шавнички, као и великог броја илегалца,⁹ није значила угушење политичке активности на линији народноослободилачког покрета. У устанку и све до маја 1942. год. огроман број људи дурмиторског подручја учествовао је активно и организовано, било као борци или на другим многобројним пословима и задацима ослободилачког покрета. Многи од тих наших бораца, у новим условима терора, наставили су да се одупиру организовању четничких јединица. Тако је пропала четничка мобилизација за Баћовићев одред у Пиви. Масовна, највећим дијелом присилна мобилизација за пресретање наших снага на Неретви, извршена је на читавом дурмито-

⁹ Извјестан број илегалних парт. радника остао је на терену. На планини Пиви остала је сачувана група од 15 илегалца. У Жупи Пиви Јанко Тадић, у Дробњаку и Ускоцима остали су Мато Церковић и Радосав Јоцић, у Шаранцима Димитрије Кнежевић.

рском подручју. Све те „четничке“ јединице распале су се или у првом контакту са нашим снагама, или, чак, и без тога. Са овог подручја четници нијесу успјели да формирају ни једну чврсту јединицу коју би могли да одрже организовано, сем једну мању у Шаранцима.

Приликом наступања наших снага из Босне и Херцеговине у априлу 1943. године Седма крајишка бригада последије борбе са четничким снагама Павла Ђуришића на Челебићу добила је задатак да се најхитније и по сваку цијену пребаци преко Таре и запосједне Жабљак. У селу Ограђенци, у близини Таре, партизани су порушили неке зграде и понијели грађу да граде сплавове за пребацивање преко Таре. Било је веома критично извршити овај задатак, јер да су четници и с најмањим снагама бранили прилаз — веће жртве биле би неизбјежне. У зору 21. априла на Тари је наше јединице дочекала организована партизанска јединица, састављена од омладине из села Тепаца. Чували су пријелаз за партизанске јединице. На Жабљаку су борци Седме крајишке такође дочекани с већ заплијењеним четничким магацинима¹⁰ и организованом партизанском командом. Тако је било на Његовоћи, у Буковици, у Шавнику и на Боану. На први четнички отпор се наишло на Вратлу, више Липова, у Сињајевини. Свуда су се наши другови организовали и нападали четнике који су се повлачили. На Жабљаку се у ову акцију укључио и четнички командант мјеста Франце Бергинц, Словенац, официр бивше југосл. војске. Он је са својим затвореницима отишао у герилски одред. Сличне акције изводили су партизани у Пиви против четника који су се повлачили према Васојевићима. Народ овога краја је дочекао партизана као ослободиоце. На Жабљаку су за десетак дана одржана три велика политичка збора. На овим зборовима говорили су Иван Милутиновић, Пеко Дапчевић, Раде Маријанец, ком. Седме крај. бригаде, Марко Вујачић и други.

За наше партизанске јединице, које су неколико мјесеци водиле врло тешке борбе са многобројним непријатељима на простору од Босанске крајине до Црне Горе, то је било изванредно охрабрење. Дошле су на своју, слободну, партизанску територију.

*
* *
*

Дани губљења слободне територије крајем маја 1942. године били су у Боки — подручје Орјенског батаљона — нешто другачији од оних у осталим дјеловима Црне Горе.

¹⁰ На Жабљаку су заплијењене знатне количине хране, оружја, муниције и друге опреме, што је све предано нашој војсци. Четнички магацини су заплијењени и у другим мјестима: Шавнику, Буковици, Његовући.

Као што је познато, Орјенски батаљон је по својој борбениости, искуству стеченом у многим окршајима у данима устанка и по општој спремности, спадао, без сумње, у најбоље партизанске јединице Никшићког одреда, па и са подручја Црне Горе. У покушају да се, преко јужне Херцеговине, повеже, са главним снагама које су се повлачиле за Босну, није успио. Донесена је одлука да се батаљон врати на своје, орјенско подручје. На путу од Херцеговине до херцегновског среза који је био у потпуности покривен непријатељским снагама, батаљон је претприо тешке губитке. Већина батаљона, који је бројао 130 бораца, била је заробљена. Од оних којима је успјело да се пробију до своје територије већи дио је погинуо, заробљен или се предао. Од повратника су се одржали до средине зиме: Никола Ђурковић, Саво Илић, Стојадин Солдатовић, Дашо Павичић, Драго Радуловић, Митар Самарџић. Са осталим друговима који су били раније одређени на рад у позадини, група је бројала око петнаест илегалца.

Иначе, физички су били сви исцрпљени од гладовања, а посебно у прољеће и посљедњих дана маршевања до јужне Херцеговине и натраг.

Први дани су били претешки. Управо драматични по губицима. Организацију је посебно погодила предаја Крста Црногорчевића, који је био именован за секретара М. комитета. Његовом предајом нанесен је још један морални ударац комунистима, у низу невоља.

Убрзо, формирале су се двије групе илегалца: рисанска и херцегновска, које су се одржале до средине зиме. Рисанска је била нешто јача. Обје групе успјеле су да у народу нађу нужан ослонац за опстанак и одређену политичку акцију. Групе су биле међусобно повезане.

Рисанска група је успостављала повремено непосредне везе с илегалцима у Грахову (три пута до средине октобра 1942. г.). Она је у том времену имала своју базу у Орјену.

Падом првог снијега у планини, сви су се илегалци помјерили са боравиштем према мору. Није се могло опстати преко зиме у горњим рејонима, због ограничености кретања и трагова који би их откривали.

Сама варошица Рисан склањала је готово цијелу рисанску групу. Рисан је био истовремено мјесто за повезивање с друговима из херцегновске групе, као и с партијском организацијом Источне Боке. У варошици је био један члан Партије који је живио легално (Урош Загорац), што је имало одлучнијег значаја за могућност опстанка и активност комуниста илегалца, као и за повезивање организације цијеле Боке.

Велику активност, на својој територији, развила је и херцегновска група.

Били су створени добри услови да организација у цијелој Боки добије велики замах у својој активности. Припремао се састанак М. комитета средином зиме. Мјесто састанка заказано је у селу Подима, изнад Херцег-Новог.

Од Рисна су кренули ноћу 19. јануара четворица другова: Никола Ђурковић, Саво Илић, Стојадин Солдатовић, и Душан Малешевић. — Дошло је до сусрета тачно по плану, још исте ноћи, 19/20. јануара 1942. године, у рејону Пода. Ту су предахнули, а навече, 20 јануара подијели се према послу у двије групе: за партијско-политичка питања чланови комитета: Ђурковић, Илић, Павичић, и Шаренац; за војна: Солдатовић, Л. Матковић, Ј. Кишић и Малешевић.

Прву групу, чланове Мјесног комитета, јутро је затекло у обручу од Италијана и четника. Прихватили су борбу и сва четворица изгинули.

Губитак је био превелик, не само за Боку.

Ипак, Партија није била растројена, нити онемогућена у акцијама. Појединачно и у групама, комунисти су издржавали натчовјечанске напоре и тинули (Илија Кишић, Мићо Вавић, Лука Матковић и хероји на смрт осуђени у Котору).

Окупатор је на подручју Боке био осјетљив више него у другим рејонима. То је и разумљиво ако се имају у виду улога и положај Боке, која је третирана интегралном територијом Италије.

Период илегале и гериле, на овом подручју, био је изузетан по облицима борбе и њеном трајању. Због значаја овог сектора, окупатор са „националистима“ густо је прекривао ову територију са залеђем закључно до варошице Грахова. Зато су и комунисти овог подручја продужили с илегалним радом све до коначног ослобођења Боке. Јачали су организацију КП и повезивали цијелу Боку, као и организацију СКОЈ-а и оружане партизанске групе; мобилисали и упућивали борце у бригаду, да би коначно дочекали ослобођење тек послвије ослобођења Дубровника.

Губици које је подносила Партија и свакодневни терор на подручју срезова никшићког, шавничког и херцегновског (ОК Никшић) у периоду окупаторско-четничке владавине (између два маја, 1942. — 1943.) нијесу сломили устанички дух народа ових крајева. Напротив, са појавом првих наших јединица дошла је поново до изражаја приврженост народа народноослободилачкој борби.

Почетком марта 1943. године, како смо се и споразумјели, повезали смо се са свим групама које су биле преостале. Некако баш у то вријеме сплашњавала су и четничка дивљања, због не-

повољног развоја догађаја за њих ван територије Црне Горе. Вршена је убрзана мобилизација нових четничких јединица за слање против наших снага, на Неретву. Најприје је мобилизација вршена добровољно. Кад то није ишло, отпочело се са присилном мобилизацијом. Ми смо се повезивали са појединцима, па и групама присилно мобилисаних „четничких“ јединица. Настojали смо да се одупру мобилизацији. Неки су нас и послушали, али већина није била спремна да то учини. На тај начин су хтjели да се обезбиједи од четничког терора и пљачки. Али су нам обећавали сви да неће пуцати на партизане, да ће настојати да не стигну на фронт. То је била, у сваком случају, једна деморалисана војска. То се видjело и послjе првих неуспjеха које су доживjели на Неретви. У највећој мјери враћали су се у групама. Њихове приче о снази партизана, о њиховој храбрости и војничкој спремности биле су најубjедљивија пропаганда против четника и оних који су им још вjеровали. Дешавало се тих дана да три до четири наша илегалца пресретну и разоружају, понекад и без једног опаленог метка, по двадесетак наоружаних четника.

Бјежање четника и јака топова на Неретви наговјештавали су нам да долазе и наши дани. Окупљали смо се и ми и припремали да изводимо акције. Тих дана је био с нама и члан ПК Вељко Мићуновић, а нешто касније дошао је и Јагош Ускоковић, такође члан ПК. Почели су први пут да нам прилазе појединци и да се укључују у наше редове. Изашло је и неколико омладинаца, ђака из Никшића.

Ми у ОК били смо првих дана априла преокупирани организацијом бјекства наших другова из никшићког затвора. Сви они који су пали у току зиме били су још у затвору. Нити им је суђено, нити су пребацивани у логоре. Једна група од 4 члана, у којој су били и Шпиро Мићуновић и Ђетко Војичић, била је осуђена на смрт. Уочи стријелања напали су стражаре затвора и успjело им је да побjегну. Послjе тога је заведен стожи режим у затвору. Тим поводом, а и иначе, излажући у писму од 12. децембра 1942. године¹¹ Блажу Букановићу тезу „Никшић са околином партизанска зона“ инжињер Лашић, функционер среског начелства из Никшића, обавјештава, поред осталог, и о стању у судству. Он каже: „Кад сте са својим штабом били у Никшићу 5. новембра тг. сами сте видjели на конференцији правника какав је одзив истих био приликом формирања народног суда. Чак шта више, у Вашем присуству, извјесни правници одбили су сарадњу, мотивишући то неким, бајаги, разлозима, изјаснивши се на овај начин у свему као саботери и противници националног реда и покрета“. „Зар сме“, исчуђава се Лашић, „да овакви случајеви у доба револуције, када је у питању опстанак нације, оста-

¹¹ АВИИ, К. 144, 29/1; АИИТ, 8456/IX 16-89/42.

ну драстичном мером некажњени! Сме ли овако поступати један истински националиста?“ А Дража Михаиловић, у писму¹² Бају Станишићу 2. јануара: „Керенштина“ у срезу никшићком, у погледу става према партизанима и њиховим симпатизерима, замјера, што стражар и кључар Минић, „који је омогућио бјекство четворици партизана осуђених на смрт“, доцније ухваћен и данас живи, а народни суд и коло издајника и његових штићеника каже: „Уредбом није предвиђен овакав случај“.

ОК је био у сталном контакту са партијском организацијом у граду и помагао је у организовању бјекства затвореника. Секретар организације, другарица Боса Даниловић, Ново Брковић и др. улагали су крајње напоре да успоставе везу са кључаром затвора Мемедовићем, и успјели су да га ангажују да им помогне у бјекству затвореника. Затвореници су добили преко њега и стражара Бацковића не само кључ за отварање врата него и калауз који им је био потребан да би се ослободили ланаца којима су били повезани. Сем тога, добили су преко других веза неколико ручних бомби, клијешта, маказе за резање жице и др. Неколико дана прије бјекства, јавили смо преко организације у граду да затвореници најдаље за два дана морају покушати бјекство, јер ћемо ми почети извођење акција и они би, у случају репресалија, били први на удару. Одредили смо најбезбједнији и најкраћи пут којим би требало да бјеже. Такође смо их обавијестили да ће их група другова сачекати на излазу из блока. У цијелој овој акцији најважнија је била, ипак, одлучност и спремност другова да бјеже. Они су прије тога до најистинијих детаља утврдили план бјекства и задатке сваког појединца. Та одлучност и храброст довела их је, 15. априла, до слободе, Тако смо се нашли опет заједно са 35 другова. Двојица су погинула, у провлачењу кроз жицу, којом је цио Никшић био опасан а два су, сјутрадан, ухваћена и стријељана (Хроника Миливоја Максимовића), Према томе, у срезу никшићком за вријеме илегалства погинуло је 16 другова. Од њих су тројица проглашена за народне хероје.

Акција ослобађања партизана из никшићког затвора спада свакако у највеће које су у то вријеме изведене у Црној Гори. Она је имала снажан политички одјек не само у срезу никшићком.

До краја априла највише смо се ангажовали на сређивању организације која је зимским налетима окупаторских слугу била прилично разбијена и, што је још горе, десеткована.

Поред акција које сам поменуо, навео бих још неке:

1) Двадесет шестог јуна 1942. год. Лујо Давичо бацио је бомбу на италијанске официре у хотелу Никшић, гдје је радио као конобар. Том приликом два официра су погинула, а више

¹² АВИИ, К. 134, 1/4.

их је рањено. Давичо је убијен, а из затвора у Никшићу стријељано је двадесет патриота. У ствари, та акција је била у плану акција за август и септембар 1941. г. Њу је требало да изведу Илија Ербез, комуниста, талентовани студент математике на Београдском универзитету, и Давичо. Ербез је пред хапшењем побјегао на слободну територију и касније погинуо, а Давичо, носећи у себи интензивно оно што је дуговао Партији, одужио је часно, кад му се указала прилика сâм.

2) Напад на четнике који су спроводили ухваћеног Муја Балетића од Трубјеле за Никшић. Балетић је ослобођен.

3) Напад и заробљавање једне четничке коморе од стране кочанске групе. Акције у вучедолској општини против четника и Њемаца; на прузи Никшић — Требиње коју је извела једна граховска група, и разоружавање више четничких група које су се враћале са Неретве и др.

Мислим, да не треба да се устручавамо да кажемо да су услови и простор за извођење неких већих војних акција били више него минимални. И није случајно што, углавном, нијесу извођене акције на подручју ниједног ОК до маја 1943. год. Није било акција, упркос чињеници да су се у партијским руководствомима и организацијама налазили људи који су били организатори јулског устанка у Црној Гори на тим подручјима. Црном Гором су, као што је познато, након годину дана оружаних борби, овладали окупатор и његове слуге, пред којима су се, због њихове војне надмоћности, наше главне снаге морале повући у мају и јуну 1942. године. Те снаге, појачане новомобилисаним, биле су присутне у току 1942 — 1943. године па до пете непријатељске офанзиве.

Уочи 1. маја повезали смо се са Петом црногорском пролетерском бригадом.

Док је Пета црногорска пролетерска заједно са неким батаљонима Друге и Четврте пролетерске напала 1. маја утврђене италијанске положаје на падинама Јаворка, група илегалца пресјекла је цесту која води за Никшић на неколико мјеста. Поред тога, оштећен је и заробљен један мањи тенк, који се повлачио према Никшићу. Неке наше мање групе пресретале су у току дана Италијане који су из Јаворка бјежали кроз шуму према Никшићу. Неки су се предавали, а неколико их је погинуло. Том приликом погинула су и два наша друга, два најхрабрија илегалца међу нама: Радосав Милић из Милочана и Миливоје Самарџић из Риђана.

Сјутрадан, 2. маја, група нас илегалца кренула је према штабу Пете црногорске, који се, како смо били обавијештени, налазио на Јасеновом пољу. У штабу смо се срели са командантом бригаде Савом Ковачевићем, који је све до одступања за Босну био командант Никшићког одреда; са њим су били и оста-

ли руководиоци бригаде: Драгиша Ивановић, Андрија Мугоша, Весо Маслеша, Раја Недељковић и др. Дуго смо разговарали о свему.

Ту смо се договорили и о попуњавању Пете бригаде борцима које смо раније мобилисали, као и већим бројем илегалаца. Један број другова из наше групе ушао је у састав Пете бригаде, а други је распоређен на дужности у другим јединицама.

Неколико дана касније пошло нам је за руком да се у разговорима с италијанским гарнизonom у Никшићу споразумијемо да на Градцу, у близини Никшића, извршимо размјену њихових заробљеника са Јаворка за наше интернирце и борце који су пали у руке непријатеља у току рата. Из тог састава осјетно је попуњена Пета црногорска бригада.

Том приликом замијењени су и Гојко Гарчевић, кога су четници ухватили у срезу шавничком, гдје се склањао, и спровели га у Колашински затвор, Обрећ Благојевић, Велимир Кнежевић и други.

Некако баш тих дана примијењена су кретања јачих њемачко-италијанских снага, потпомогнутих домаћим издајницима. Иза брда је тутњела моторизација. Починјала је пета непријатељска офанзива...

Чланови ОК су у току офанзиве распоређени на нове дужности, тако да је Милинко Ђуровић отишао у Политодјел Друге далматинске бригаде, Војо Николић је постављен за политкомесара Четврте црногорске пролетерске бригаде (Данило Бојовић је, као што је већ речено, нешто раније погинуо), а ја сам именован у биро ПК за Црну Гору и Боку. Тако је уствари ОК фактички престао да ради у свом дотадашњем саставу, а нови је формиран тек послејутјеске. Верзија, на коју сам наилазио у неким публикацијама, да је ОК „критикован“ што није успио да мобилише више бораца за Пету бригаду, и да су неки другови „кажњени“ (!) због тих и неких „других пропуста“, да је „ОК расформиран“ (?!) — у цјелини је произвољна и измишљена. Онај који жели да објективно информира јавност о догађајима из наше Револуције не би смио да се ослања на непровјерена обавјештења појединаца. Зар се може вјеровати да би чланови ОК, убрзо послејутјеске, тако тешких критика и казни, могли бити именовани на високе и одговорније функције, о којима је већ било ријечи. Да се разговарало са било којим преживјелим чланом тога ОК, неспоразуми су се могли без тешкоћа избјећи. А они су заслуживали бар толико напора.

*
* *
*

Покрајински комитет се кретао са Петом црногорском бригадом. Дан уочи битке на Сутјесци одлучено је да се ПК и још

неки другови који су били предвиђени за попуњавање других партијских руководстава на терену пробију за Црну Гору. Пошто нам због густине непријатељског обруча то није успјело прве ноћи, пробили смо се на сам дан битке на Сутјесци, ноћу. После је неколико дана пребацивања преко Пиве стигли смо у село Сриједе, срез никшићки, одакле је почела наша прва активност. Ту су нам се придружили Иван Милутиновић, Саво Бурић, Радомир Бабић и други који су се после битке на Сутјесци пробијали за Црну Гору. После краћег задржавања и једне акције у близини Трубјеле на воз, пребацили смо се у Пипере. На путу за Пипере, у Бјелопавлићима, наишли смо на више четничких засједара које смо разбили, али су том приликом заробљена 2—3 наша борца.

На састанку Покрајинског комитета¹³ за Црну Гору и Боку, који је одржан у Пиперима, у присуству Ивана Милутиновића, члана ЦК КПЈ, утврдили смо најважније задатке пред којима се налазила Партија у Црној Гори. Консолидација и повезивање партијских организација које су биле доста ослабљене, а неке и разбијене у тешким условима једногодишњег илегалног рада, као и одласком у бригаде већег броја чланова Партије и руководилаца са територије којом су се кретале наше бригаде, после Неретве, били су најпречи задаци. Сем тога, требало је одмах приступити формирању партизанских јединица и извођењу акција, обновити рад са омладином и организацијом жена.

Успјеси савезничких армија, посебно Црвене армије, побједе наших партизанских јединица у борбама на Јаворку, Сутјесци и др., кретање црногорских и других јединица преко једног дијела црногорске територије — стварали су веома повољну атмосферу за даљу мобилизацију народа у борбу за ослобођење.

После састанка ПК неколико чланова послато је да помогне партијским организацијама у савладавању задатака на терену. Са групом другова ја сам се пребацио у срез никшићки. Наша посебна брига били су борци који су се појединачно или у мањим групама пребацили на нашу територију, после битке на Сутјесци. Њихово политичко ангажовање и приступање новоформираним јединицама, чија су језгра били управо они, допринијело је да наша цјелокупна акција буде ефикаснија. Одмах смо се повезали са новоименованим ОК, чији је секретар тада био Бранко Драшковић.¹⁴ ОК Никшић је већ и до нашег доласка имао низ корисних иницијатива. Ми смо се задржали код ОК

¹³ У ПК тада су били: Блажо Јовановић, секр., Радоје Дакић, орг. секр., и чланови: Андро Мугоша, Стана Томашевић и Вељко Зековић.

¹⁴ Драшковића је мало касније замијенио Бошко Буричковић, који је такође кратко остао на тој дужности, јер је за секретара именован Саво Брковић, који је на тој дужности остао до ослобођења Никшића, па и нешто касније. Драшковић је био члан тога ОК.

десетак дана. Поред сређивања партијске и других организација, успјели смо да формирамо једну повећу и солидну партизанску чету, која је ускоро послѣје тога прерасла у батаљон. За команданта батаљона именован је Војо Ђурашевић. Батаљон је готово комплетан ушао касније у састав Пете црногорске пролетерске бригаде.

Из среза никшићког вратио сам се, послѣје десетак дана, у сједиште ПК, које је тада било у планини, изнад Никшићке Жупе. Другове сам упознао са стањем партијске организације у Никшићу и нашим активностима.

Неколико дана послѣје тога, чим су се вратили и остали чланови ПК, одржана је проширена сједница (17. VIII, 1943. године). Са те сједнице сачувани су закључци. Они би, особито онај дио који се односи на оцјене рада партијске организације од маја 1942, до маја 1943. године, по свему, заслуживали посебну дискусију. Сматрам, међутим, да за тим нема потребе. Утолико прије што је те закључке ЦК КПЈ, својим писмом, које је упутио ПК КПЈ за Црну Гору и Боку у прољеће 1944. год., у највећем дијелу оцјена суспендовао, тим прије што су оцјене које је дао друг Блажо Јовановић у свом политичком реферату на Првом конгресу Партије на Цетињу, као и оне друга Веселина Ђурановића у говору на Жабљаку 26. септембра 1971. године, поводом откривања биста Радоју Дакићу и Јакову Остојићу, о раду комуниста у том истом периоду, супротно закључцима, веома позитивне.

Чим је сједница завршена, и прије него што су Закључци формулисани, одлучено је на ПК да одем у обилазак партијске организације на територији ОК Беране (Иванград) и да упознам ОК са ставовима ПК о најважнијим питањима и задацима који су тада стајали пред свим партијским организацијама у Црној Гори. Са мном је за Васојевиће послат и Ђедо Милутиновић, члан ПК СКОЈ-а који је присуствовао сједници ПК. Моје личне билешке са сједнице ПК помогле су нам, по моме мишљењу, да у потпуности обавијестимо Срески комитет Колашина и ОК Беране о ставовима у току сједнице ПК. Пут преко среза колашинског за Беране нијесмо познавали. Али веза на коју смо упућени, учитељ Ђоко Јањушевић, припадник НОП-а, можда и члан Партије, који је живио у Морачи, помогао нам је да се преко тих врлети и беспућа снађемо тако да више на путу нијесмо имали тешкоћа. Пратио нас је до куће Века Булатовића,¹⁵ гдје смо нашли само његову другарицу. Касније је дошао и Веко. Он се, иначе, скривао у шуми, у близини куће. Код њих смо се задржали један дан. Сјутрадан су нам дали једног пратиоца (Влаховића, или Булатовића), који нас је, углавном ноћу, провео до куће Батрића Јован-

¹⁵ Умро као генерал наше војске и пензионер, послѣје рата.

новића, која се налази одмах до моста на Морачи. Били смо обавијештени да се Батрић налази у близини куће, да је рањен у петој офанзиви, да се слабо креће и да је успио да се пребаци код својих. Пред кућом смо срели његову мајку, старију жену њежног здравља, и послје првог разговора могло се запазити да је веома бистра и разборита жена. Рекли смо јој да смо партизани, да знамо да се Батрић склања у близини куће и замолили је да нам омогући да га видимо и да с њим разговарамо, јер да имамо неке поруке за њега. У почетку је била одбојна, није нам вјеровала. „Не, не“, рекла је, „Батрић није кући, нијесам га видјела већ годину дана. И шта би он ту радио?!“ Сјели смо пред кућом, у близини пута који преко Црквина води за Колашин, и затражили да нам да воде. Уз воду, сјећам се, понудила нам је и ракију. Наставили смо разговор: наводили смо многе детаље о људима и догађајима за које је она морала знати, да бисмо је увјерили да смо партизани. На крају смо јој рекли да ћемо остати у близини куће све док се не видимо с Батрићем, који треба да нас повеже с друговима из среза колашинског, јер да не знамо даље ни пут нити никога коме бисмо се могли повјерити. Казали смо јој и како се зовемо, и рекли јој да то све каже Батрићу, па ако он одбије да дође да ћемо их одмах напустити. Имали смо утисак да је сваку ријеч упијала у себе — о њима размишљала. Нагло је устала и изгубила се поред куће. Нијесмо дуго чекали док се кроз један кукуруз појавила са Батрићем, који се тешко кретао, јер је био рањен у ногу, а рана му се инфицирала. Не знам да ли смо се познавали с Батрићем од раније, али смо се одмах загрлили и изљубили. Остали смо код њега један дан, док је он успоставио везу са Јакићем Симоновићем и још неким члановима Среског комитета Колашина. У дужем разговору, на састанку, упознали смо их са ситуацијом и задацима комуниста, како су били сагледани на сједници ПК. Није било тешко запазити да су ти разговори унијели нова, веселија расположења међу друговима. Послје тога састанка упутили смо се са неколицином другова до Градца. У селу Подбишћу смо се срели са једном повећом групом партизана, међу којима је било и бораца који се нијесу пробијли за Босну са јединицама, па су се вратили и живјели у близини својих села. Расположење и атмосфера међу њима били су веома добри. Тако је било и међу становницима Подбишћа. Поставили смо им и конкретне задатке, наиме: да одмах формирају војну јединицу и да отпочну с акцијама против Италијана и четника. Италијани су се скоро свакодневно кретали путем Колашин — Мојковац, или да превозе дрва или да се снабдију храном и другом опремом. Сјутрадан смо Ђедо и ја кренули за срез берански. Са нама су из Подбишћа кренули Ђоле Ђорић и још један друг. Прегазили смо Тару испод Вјелојевића и упутили се према Вјеласици. Иако смо били далеко одмакли према планини, чули смо

пуцње у долини Таре коју смо ноћу газили. Претпоставили смо да Подбишћани изводе акције на цести, што је, како смо се касније, при повратку, увјерили, било тачно. Пошто смо прошли планину, поред Пешћа језера, дошли смо у село Курикуће. Ту смо се повезивали са ОК Беране. Са Ђоком Пајковићем, секретаром ОК, договорили смо се да закаже састанак ОК. Састанку ОК, колико се јећам, присуствовао је један број другова који су руководили батаљоном, чланови ОК СКОЈ-а, неки чланови Среског комитета Андријевица. Поред секретара Пајковића, били су чланови ОК: Саво Јоксимовић и Радомир Коматина. На састанку смо упознали ОК са свим закључцима са сједнице ПК, колико нам је то било могуће учинити на основу забиљежака. Ђедо и ја у разговору смо оцјењивали да смо успјели да вјерно пренесемо ставове ПК о свим питањима која су дискутована на сједници. Морам да напоменем да није било ријечи о оцјенама и критикама са сједнице ПК о раду партијске организације у Црној Гори у току 1942—1943. год., јер нама такве оцјене нијесу биле познате. Треба имати у виду да ОК Беране није имао везу са ПК све од јуна 1942. године па до нашег доласка крајем августа 1943. године. (Свега једном имали су везу са Ђоком Вујошевићем, чланом ПК, у другој половини 1942. год.) Исто тако важно је напоменути да партијска организација и борци са подручја ОК Беране нијесу успјели ни у петој офанзиви да се пробију до наших јединица, па су се вратили на своју територију. Из тих разлога они су о многим питањима, која смо изнијели, први пут информисани на том састанку. Иначе, у дискусији, слагали су се са закључцима ПК, посебно са задацима који се постављају пред партијске организације. На састанку нас је секретар ОК упознао с политичком и војном ситуацијом и активностима организација на њиховом подручју. А оне нијесу биле мале. Напротив, стекли смо утисак да је партијска организација на терену ОК Беране политички веома зрела, консолидована и способна да одговори свим задацима.

Иако потпуно „одсјечена“ више од годину дана и претрпивиши за то вријеме релативно знатне губитке, посебно у срезу Андријевичком, она је успјела да се до прољећа 1943. године опорави и да успостави партијске организације на цијелој територији. У немогућности да се 1942. године повеже са нашим снагама које су одступале за Босну, као ни касније, у петој офанзиви, она је остала најбројнија организација у Црној Гори. Оцјењујући реално ситуацију, која није била ни мало повољна, посебно не током зиме, која је у тим крајевима веома тешка, ОК је системом земуница ипак успио да и у тим условима сачува највећи дио људства. Захваљујући томе, ОК је почетком маја формирао батаљон јачине 130 бораца. Командант батаљона био је Никола Шекуларец, а комесар Милорад Ђулафић. У разговору са руковод-

ством и борцима батаљона увјерили смо се да је то по свом саставу, по спремности, наоружању и дисциплини веома добро организована војна јединица. Бедо им је преносио искуства из организације батаљона Пете црногорске бригаде, гдје је он био комесар једног батаљона. Батаљон је све до јесени успјешно изводио и веће акције: у Шекулару против четника Лукачевића, на Локви и Јеловици такође против четника, којима је поред осјетних губитака погинуо и командант „војвода“ Мане Рајовић, изнад Биоградског језера гдје је погинуо и четнички командант Лека Вујисић, против Њемаца у Бистрици и др. До јесени партизани су успјели да ликвидирају око 80 петоколониша, међу којима је био знатан број четничких официра који су се послје Неретве и Сутјеске, разбијени, враћали на тај терен. Батаљон је касније комплетан ушао у састав Четврте црногорске пролетерске бригаде, као посебан, њен Четврти батаљон. Колико знам, батаљон је у тој бригади био веома цијењен од самог почетка.

На састанку са ОК СКОЈ-а оцијенили смо да је рад с омладином такође успјешан.

На крају нашег обиласка формирали смо једну комисију која је требало да испита случај Радоње Голубовића и да га, уколико се сложи ОК Беране, вратимо у Партију. Такав задатак нам је дао ПК при одласку за Беране. У комисији су били, колико се сјећам, Ђоко Пајковић, Бедо и ја. Сагласили смо се да може да се врати у Партију, и то му је саопштено. Имали смо још низ разговора са појединцима и појединим групама, о многим питањима за које су се другови интересовали.

Намјерно сам избјегавао да говорим о многим конкретним питањима и детаљима, јер ће то много боље учинити другови који су тада руководили радом на подручју ОК Беране.

На крају, да поновим да је наш утисак био да је партијска организација на подручју ОК Беране чврста, бројна, повезана и добро организована, да има јак ослонац у народу, и да, по сагледавању најважнијих задатака, спада одишта у боље организације у Црној Гори. Са таквим оцјенама сложио се и ПК, и о томе је својим писмом¹⁶ обавијестио ОК Беране.

Чињеница да су се четници најраније организовали у Васојевићима и отпочели борбу против наших снага, да су имали неколико веома покретних јединица на које су виши четнички штабови рачунали и могли да их употријебе не само у Васојевићима и не само у Црној Гори — не би смјела да засјени и велики допринос који су Партија и народ тога краја дали НОБ-у. Мислим да су у праву другови који тврде да се ријетко у неком другом крају Црне Горе нашао, послје капитулације Југославије, толики број југословенских официра, жандарма, избјеглица, и

¹⁶ Војно-историјски институт у Београду.

њима сличних. Релативно бројна интелигенција из тих крајева која се између два рата са свим својим привилегијама била веома солидно смјестила у крилу реакционарних режима и странака бивше Југославије и имала не мале коријене и у Васојевићима, била је прочетнички оријентисана. Све је то била снага која је носила и четнички покрет у том крају. То су, међутим, само објективни услови у којима се радило и борило, па они, по моме мишљењу, могу још више да истакну успјехе прогресивних снага у том рејону Црне Горе.

На повратку из среза беранског, гдје смо остали десетак дана, са нама су се вратила и два војника Црвене армије који су као њемачки заробљеници пребјегли код партизана. Били су храбри и погинули су као борци наших јединица. Пјевајући борбене арије које су научили у редовима Црвене армије, инспирисали су Пуницу Перовића да на једну од њих напише познате стихове о Сутјесци и Сави.

Кад смо се враћали скоро истим путем преко среза колашинског, сазнали смо да је група партизана из Подбишћа напала Италијане на цести Колашин—Мојковац, да су Италијани имали знатне губитке, да су за одмазду стријељали један број сељака и поपालили им куће. На проласку Морачом сазнали смо да је капитулирала Италија. . .

Била би, чини ми се, за овај период, као уосталом и за сваки други, неопходна једна анализа, потпунија и дубља, о друштвено-политичкој, војној и економској основи у Црној Гори за период који обрађујемо. Заслуживало би да на том питању посебно ангажујемо већи број млађих, стручнијих људи, који имају амбиције да се баве истраживањем у области историје. Утолико прије што таквих људи, који су се својим квалитетним радом већ афирмисали, у Црној Гори имамо све више. Без тога наше оцјене, без обзира колико биле тачне, могу да дјелују неаргументовано, па и неубједљиво.

На крају, остаје ми да се посебно захвалим друговима Воју Ковачевићу, генерал-пуковнику у пензији, и Мијушку Шибалићу, судији Уставног суда Југославије, који су ми помогли у обради среза херцегновског, односно шавничког. Захваљујем, такође, свим оним друговима који су ми, читајући рукопис, дали корисне примједбе или су то учинили у појединачним разговорима.